

Dziedzictwo architektury Górnego Śląska II połowy XX wieku – problemy konserwatorskie i perspektywy badawcze

prof. dr hab. inż. arch.
MAGDALENA ŻMUDZIŃSKA-NOWAK
Politechnika Śląska
Wydział Architektury
ORCID: 0000-0002-9323-0272

Artykuł porusza tematykę dziedzictwa architektury Górnego Śląska II połowy XX wieku jako problemu badawczego i konserwatorskiego. Prezentuje także autorskie interdyscyplinarne działania dotyczące badań oraz ochrony dziedzictwa, które mogą stać się uniwersalnym modelem postępowania w tym zakresie.

Wprowadzenie

Problematyka badań architektury II połowy XX wieku staje się coraz bardziej aktualna, a konieczność podjęcia działań w zakresie jej ochrony – wręcz pilna. Wynika to z wielu czynników, między innymi z faktu, że stale niszczone lub są wyburzane obiekty o wysokich wartościach kulturowych. Pomimo że dyskusja na temat konieczności ochrony architektury współczesnej toczy się już od wielu lat, cenne obiekty stale znikają bezpowrotnie, a zatrzymanie tego procesu jest poważnym wyzwaniem.

Górny Śląsk jest obszarem szczególnie obfitującym w znakomite przykłady powojennej architektury modernistycznej, która winna zostać otoczona ochroną. Warto w tym miejscu odwołać się choćby do prac prof. Przemysława Szafera, który już w latach 70. podkreślał wyjątkowość Śląska pod względem realizacji znakomych obiektów architektury współczesnej, takich jak obiekty użyteczności publicznej – hale sportowe, obiekty kultury, ośrodki rekreacji i wypoczynku, a także znakomite, często eksperymentalne, obiekty mieszkalne [1]. Śląsk był miejscem powstawania realizacji unikatowych w skali kraju, takich jak katowicka hala Spodek czy nowy dworzec PKP, katowickie osiedla Gwiazdy, Kukurydze, Superjednostka czy inne obiekty mieszkalne i usługowe. Nie sposób nie wspomnieć też o wielkich założeniach urbanistycznych na Śląsku, jak nowe miasto Tychy, Jastrzębie czy dzielnice rekreacyjno-wypoczynkowe Ustroń Jaszowiec czy Ustroń Zawodzie [2, 3, 4, 5].

Dziedzictwo architektoniczne drugiej połowy XX wieku zostało już niestety bezpowrotnie zubożone o wiele obiektów wybit-

nych. W samych Katowicach zostały wyburzone: budynek dworca PKP, Pałac Ślubów, biurowiec Dyrekcji Okręgowych Kolei Państwowych i wiele innych. Wiele obiektów padło ofiarą zaniedbań czy niefortunnnych przebudów. Dlatego tak ważne jest podejmowanie kompleksowych działań w kierunku ochrony tych, które pozostały, i budowania świadomości społecznej ich wartości.

Architektura II połowy XX wieku – zakres pojęcia

Architektura II połowy XX wieku w Polsce to zasób bardzo zróżnicowany, zarówno pod względem formy, jak i ideowych przesłanek jej powstania. Od czasu zakończenia drugiej wojny światowej można wskazać dwa zasadnicze okresy: 1945–1989 – związany z panowaniem ustroju i gospodarki socjalistycznej w Polsce, oraz po 1989 – lata transformacji systemowej, a następnie demokracji parlamentarnej i gospodarki rynkowej. W naszych rozważaniach skupimy się na okresie pierwszym jako czasie powstawania obiektów, które określane jako „źle urodzone” [6], dziś stają się przedmiotem dyskusji.

W ramach tego okresu można jednak wyróżnić kilka przedziałów czasowych charakteryzujących się odmiennymi uwarunkowaniami i odmiennym charakterem powstającej architektury [7]: 1945–1949 – kontynuacja przedwojennych kierunków twórczych; 1950–1956 – okres „sorealizmu” – charakteryzujący się całkowitym zerwaniem z kierunkami awangardowymi, realizacją architektury klasycyzującej, będącej odbiciem ideologii socjalizmu radzieckiego oraz monumentalnych założeń urbanistycznych; 1957–1970 – okres „odwilży” politycznej, gdzie ponownie

do głosu dochodzą nowoczesne kierunki w architekturze; to także czas powstawania niezwyklej przykładow architektury awangardowej; 1970–1980 – okres szybkiego wzrostu gospodarczego i otwarcia kraju na Zachód, co wywołało niezwykle rozmach w realizowanych inwestycjach przemysłowych, sportowych, usługowych, a także w zakresie budownictwa mieszkaniowego; 1980–1989 – kryzys gospodarczy i lata застоju w budownictwie w połączeniu z początkiem transformacji gospodarczej oraz upadkiem państwowych biur projektowych.

Rozwój architektury, a także jej forma, zawsze są wynikiem splotu wielu czynników, w tym gospodarczych, politycznych i społecznych, co stało się szczególnie widoczne we wskazanych przedziałach czasowych. Dynamika rozwoju Śląska i jego szczególna rola jako wiodącego okręgu przemysłowego kraju tego okresu zaowocowała niezwyklej rozkwitem inwestycyjnym oraz powstaniem wielu znakomych obiektów i założeń urbanistycznych. Wybrane problemy związane z ich waloryzacją oraz ochroną będą omówione w niniejszym artykule.

Problemy ochrony dziedzictwa architektury drugiej połowy XX wieku

Ochrona dziedzictwa architektury współczesnej nie jest wyłącznie problemem lokalnym. Ana Tostões, historyk architektury współczesnej i przewodnicząca DOCOMO International, dokonała syntetycznej oceny problemów związanych z ochroną dziedzictwa architektury współczesnej [8]. Podkreśla, że jest to problem globalny, a jego przyczyny

można sprowadzić do kilku podstawowych zagadnień, takich jak:

- trudność w definiowaniu pojęć i zakresów czasowych ochrony;
 - wielkość zasobu i jej konsekwencje – ogrom istniejących zasobów architektury współczesnej wywołuje potrzebę dokonania waloryzacji oraz wyodrębnienia obiektów, które winny podlegać ochronie;
 - ocena społeczna – w odniesieniu do obiektów architektury drugiej połowy XX wieku jest ona przeważnie dość niska, co wynika z małej świadomości społecznej jej wartości; w Polsce problem ten jest szczególnie wyrazisty, gdyż architektura tego okresu jest mocno kojarzona z całą spuścizną minionego systemu; ta niska ocena społeczna pokutuje także między innymi dzięki zdefiniowaniu pejoratywnego terminu „socmodernizm”, który został wprowadzony przez wybitnego historyka architektury Adama Miłobędzkiego w latach 90. ubiegłego wieku [9];
 - błędne postrzeganie zjawiska – obiekty architektoniczne są przeważnie interpretowane w oderwaniu od kontekstu, w kategoriach formy i funkcji, gdy tymczasem całość zjawiska „ruchu nowoczesnego” winna być rozumiana jako proces przemian, który materializował się w postaci obiektów architektonicznych oraz założeń urbanistycznych;
 - problemy techniczne ochrony – architektura modernistyczna często miała charakter eksperymentalny, co rodzi ogromne trudności z jej współczesną konserwacją;
 - wyzwania współczesności – to cała grupa czynników od wymogów współczesnych norm i standardów w budownictwie po wymogi rynku deweloperskiego.
- Wszystkie wymienione czynniki powodują, że cenne obiekty architektury drugiej połowy XX wieku, pozbawione ochrony prawnej, często są wyburzane lub przekształcane.

Przyjęte podejście i podejmowane działania

Mając świadomość złożoności problemów dziedzictwa architektury współczesnej, w ramach współpracy pomiędzy Wydziałem Architektury Politechniki Śląskiej a Instytutem Dokumentacji Architektury Biblioteki Śląskiej w Katowicach podejmujemy wiele działań na rzecz jej ochrony. Instytut Dokumentacji Architektury (IDA), którym kieruje autorka niniejszego tekstu, powstał w celu gromadzenia zbiorów dokumentacji archiwalnej, opracowywania oraz popularyzacji wiedzy na temat architektury drugiej połowy XX wieku na Górnym Śląsku. Pomimo że oficjalne powołanie Instytutu nastąpiło w roku 2018, już od 2011 pracowaliśmy jako zespół badawczy.

Reflektory.

Interdyscyplinarne spojrzenie na dziedzictwo architektury Górnego Śląska drugiej połowy XX wieku

Redakcja naukowa

Magdalena Żmudzińska-Nowak

Iga Herok-Turska

Rys. 1. *Reflektory. Interdyscyplinarne spojrzenie na dziedzictwo architektury Górnego Śląska drugiej połowy XX wieku*; red. naukowa Magdalena Żmudzińska-Nowak, Iga Herok-Turska

Podjęmowane przez nas różnorodnie działania realizujemy w oparciu o spójne podejście charakteryzujące się takimi głównymi wytycznymi, jak: praca w zespołach interdyscyplinarnych, ochrona dziedzictwa materialnego i niematerialnego, budowanie kultury pamięci oraz edukacja powszechna.

Przyjęcie perspektywy interdyscyplinarnej do badań nad dziedzictwem architektury i urbanistyki współczesnej wydało się oczywiste dla pełnego zrozumienia procesów, których architektura jest wynikiem. Dlatego też w zespole realizującym jeden z pierwszych kompleksowych projektów badawczych Instytutu znaleźli się specjaliści z takich dyscyplin, jak między innymi: historia, socjologia, antropologia kultury, historia sztuki oraz architektura. Wynikiem pracy zespołu była wydana w 2017 roku monografia naukowa *Reflektory. Interdyscyplinarne spojrzenie na dziedzictwo architektury Górnego Śląska drugiej połowy XX wieku* [6]. Książka daje podstawy do zrozumienia dziedzictwa architektury w kontekście procesów historycznych, politycznych i społecznych, przez co jest dobrym punktem wyjścia do dyskusji na temat waloryzacji oraz ochrony.

Kolejną wytyczną, którą stosujemy w naszych działaniach, jest konieczność ochrony dziedzictwa materialnego i niematerialnego związanego z architekturą Górnego Śląska. Dlatego też, obok aktywności na rzecz ochrony prawnej poszczególnych obiektów, gromadzenia oraz opracowywania dokumentacji archiwalnej (kolekcja Instytutu liczy obecnie kilkadziesiąt projektów architektonicznych) i wykonywania dokumentacji obiektów zagrożonych (dokumentacja cyfrowa i filmowa), realizujemy zapisy wspomnień architektów seniorów w postaci filmów dokumentalnych i tzw. portretów mówionych oraz organizujemy spotkania i benefisy architektów nestorów. Zgromadziliśmy jak dotąd bardzo obszerne zapisy filmowe, których bohaterami są tak znakomici twórcy jak: Henryk Buszko, Aleksander Franta, Jerzy Gottfried, Jurand Jarecki, Stanisław Niemczyk, Tadeusz Barucki, Wojciech Czech oraz wielu innych. To niematerialne dziedzictwo architektoniczne jest wartością bardzo ułotną, dlatego też jego ochrona jest szczególnie ważna. Stanowi ono komentarz do rzeczywistości przestrzennej, którą dzięki niemu

Rys. 2. Pawilon C-G Ośrodka Postępu Technicznego (arch. Jerzy Gottfried), awangardowa hala objęta ochroną konserwatorską z inicjatywy IDA; fot. Iwona Wander (2018)

Mając świadomość złożoności problemów dziedzictwa architektury współczesnej, w ramach współpracy pomiędzy Wydziałem Architektury Politechniki Śląskiej a Instytutem Dokumentacji Architektury Biblioteki Śląskiej w Katowicach podejmujemy wiele działań na rzecz jej ochrony.

jestemy w stanie lepiej zrozumieć i właściwie ocenić (rys. 2).

W końcu wytyczna ostatnia, która w naturalny sposób wynika z dwóch poprzednich, to budowanie kultury pamięci i powszechna edukacja w zakresie wartości dziedzictwa architektonicznego Górnego Śląska. Ten postulat realizujemy poprzez organizowanie wykładów, warsztatów, wystaw, wydawanie publikacji naukowych oraz popularnonaukowych, a także poprzez udostępnianie zbiorów archiwalnych, które gromadzimy w Instytucie Dokumentacji Architektury. Jednym z narzędzi służących edukacji i popularyzacji jest strona internetowa Instytutu: ida.bs.katowice.pl, a także Śląska Biblioteka Cyfrowa, która udostępniła część kolekcji.

Podsumowanie

Dziedzictwo architektury drugiej połowy XX wieku jest zasobem zróżnicowanym i wymagającym szczegółowych badań. Jednak waga zagadnienia, jakim jest konieczność ochrony wybitnych dzieł tego okresu, nakłada

na środowiska zawodowe oraz akademickie obowiązek podjęcia starań w tym zakresie. Opisane interdyscyplinarne działania w oparciu o spójną metodykę, realizowane przez Instytut Dokumentacji Architektury Biblioteki Śląskiej wraz z Wydziałem Architektury Politechniki Śląskiej, mogą stać się przykładem kompleksowego podejścia do spraw ochrony dziedzictwa i budowania świadomości społecznej jego wartości.

Bibliografia

- [1] Szafer P., Polska architektura współczesna, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1977.
- [2] Szafer P., Nowa architektura polska – diariusz lat 1966–1970, Arkady, Warszawa 1972.
- [3] Szafer P., Nowa architektura polska – diariusz lat 1971–1975, Arkady, Warszawa 1979.
- [4] Szafer P., Nowa architektura polska – diariusz lat 1976–1980, Arkady, Warszawa 1981.
- [5] Cibis J., Identyfikacja zmian architektoniczno-budowlanych zasobów mieszkaniowych z lat 1848–2013 wybranych miast Górnego Śląska, Gliwice 2015.
- [6] Springer F., Zie urodzone, Wydawnictwo Karakter S.C., Kraków 2017.
- [7] Żmudzińska M., Herok-Turska I., Reflektory. Interdyscyplinarne spojrzenie na dziedzictwo architektury Górnego Śląska drugiej połowy XX wieku, Biblioteka Śląska, Katowice 2017.
- [8] Tostões A., Preface, w: Carughi U., Visione M. (red.), Time Frames – Conservation Policies for Twentieth-Century Architectural Heritage, Routledge, London 2018.
- [9] Miłobędzki A., Architektura ziem Polski, MCK, Kraków 1994.

DOI: 10.5604/01.3001.0015.8519

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA

Żmudzińska-Nowak Magdalena, 2022, Dziedzictwo architektury Górnego Śląska II połowy XX wieku – problemy konserwatorskie i perspektywy badawcze, „Builder” 6 (299). DOI: 10.5604/01.3001.0015.8519

Streszczenie: Artykuł porusza tematykę dziedzictwa architektury Górnego Śląska II połowy XX wieku jako problemu badawczego i konserwatorskiego. Celem publikacji jest charakterystyka architektury Górnego Śląska tego okresu w szerszym kontekście rozwoju architektury w Polsce oraz wydobyć główne problemy związanych z jej ochroną. Tekst składa

się z dwóch części. W części pierwszej przedstawiono ogólną charakterystykę okresu II połowy XX wieku w rozwoju architektury w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska. Omówiono także wybrane zagadnienia ochrony architektury powojennej oraz problemy z nią związane, w tym: brak całościowej wiedzy na temat zasobów architektonicznych tego okresu, trudności związane z ich waloryzacją czy niska świadomość społeczna w zakresie ich wartości. Część druga zawiera omówienie przykładów działań podejmowanych przez autorkę w ramach współpracy pomiędzy Wydziałem Architektury Politechniki Śląskiej a Instytutem Dokumentacji Architektury Biblioteki Śląskiej. Wspólne działania mają na celu dokumentację i ochronę dziedzictwa (materialnego i niematerialnego) Górnego Śląska w zakresie architektury oraz urbanistyki. Wypracowana metodyka interdyscyplinarnych działań, realizowana z sukcesem od blisko dziesięciu lat, może stać się uniwersalnym modelem postępowania w tym zakresie.

Słowa kluczowe: dziedzictwo architektoniczne, ochrona, dokumentacja, waloryzacja

Abstract: Architectural heritage of Upper Silesia of the second half of XX century – conservation problems and research perspectives. The article deals with the subject of the architectural heritage of Upper Silesia of the second half of the 20th century in terms of research and conservation problem. The aim of the publication is to characterize the architecture of Upper Silesia of that period within the broader context of Polish architecture development, and to highlight the main problems related to its protection. The text consists of two parts. The first part presents a general description of the period of the second half of the 20th century in the development of architecture in Poland, particularly emphasizing the Upper Silesian facilities. Selected issues of the protection of post-war architecture and related problems were also discussed, including: the lack of comprehensive knowledge about the architecture of this period, difficulties related to its valorization and low social awareness of its values. The second part contains a discussion of examples of activities undertaken by the author within the cooperation between the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology and the Institute of Architecture Documentation of the Silesian Library in Katowice. Joint activities are focused on documentation and protection of the heritage (tangible and intangible) of Upper Silesia in the field of architecture and town planning. The methodology of interdisciplinary activities, successfully implemented for nearly ten years, may become a universal model for this field development. **Keywords:** architectural heritage, protection, documentation, value assessment